

Исаков Б.Б.

АДАМ-ЧӨЙРӨ МАМИЛЕСИ

Исаков Б.Б.

ОТНОШЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА СО СРЕДОЙ

B. B. Isakov

HUMAN-ENVIRONMENT RELATIONS

УДК: 394

Бул макалада Кыргыз салттуу турмушундагы жайлоо практикасы жана жайлоого байланышкан кээбир ырым-жырымдарга токтолот. Тактап айтканда, көч, көч практикасы, ата укугу коом, келиндердин ат тергөө адаты сыяктуу этнографиялык маселелерге орун берилет.

Негизги сөздөр: көч, ата укугу коом, ала бакан.

В данной статье рассматриваются некоторые ритуалы и традиционные практики кыргызов связанные с летней стоянкой в досоветский период. В частности, анализируются такие этнографические вопросы, как перекочевка, кочевой патриархат и т.д.

Ключевые слова: перекочевка, кочевой патриархат, ала бакан.

In this article, was reflected some of the rituals and traditional practices related to the nomadic way of life of the pre-Soviet Kyrgyz people. In particular, the paper examines the ethnographic questions such as seasonal migration, nomadic patriarchy as well as some traditions related to Kyrgyz women.

Key words: seasonal migration, nomadic patriarchy, ala bakhan.

Кыргыз көчмөн доорунда, жайлоо мейкиндиги ырым-жырымга бай болгон. Алыс барбай көчтөн баштай турган болсок, көчтүн уюштурулушу, жолго чыгышы, көч ичиндеги иерархия ж.б. көптөгөн өзгөчөлүктөр, Кыргыз көчүндө терең камтылган. Жөн гана тиккен үйүн чече коюп көчүү эмес, өзүнүн башталыш сааты, уюштурулушу, жолго чыгуусу, жүрүш тартиби жана эң маанилүүсү конкреттүү принциптер негизинде болгон көчмөндүк жашоонун өзгөчө учуру деп кароо керек. Кичине бир мисал берсек, кыргыздардын салттык көчү, жайлоону көздөй бет алганда «көчтүн башын кооз көркөм кийинген кыз» баштап барган. Бул айныгыс тарыхый чындык. Көпчүлүк илимпоздор, кыргыздардын *ата укугу* (патриархат) түзүлүшүнөн улам, бул пикирди кабыл албашы мүмкүн, бирок сулуу кийинген кыздын көчтүн башында кетиши Кыргызда болгон. Ал тургай мындай практика башка түрк тектүү элдер арасында да учураган. XIX-ортосунда казактар арасын аралган орус сүрөтчүсү Г. Хлудовдун «Перекочевка богатого аула» аттуу тарыхый картинасында, бай кишинин айылынын көчү сүрөткө түшүрүлүп, көчтүн эң алдында ак боз атка минген жаш кыздын

көчтү баштап баратканы чагылдырылган [1]. Сулуу же кооз кийинген жаш кыздын көчтүн башында кетиши тууралуу ХХ-кылымдын башында азыркы Анатолиядагы көчмөндөрдү он жылдан ашык кыдырып, *Женупта Түркмөн Оймаклары* (Чыгыштагы Түркмөн уруулары) деген эки томдук эмгек жазган Али Рыза Ялман да өз эмгегинде Анатолиядагы түркмөн тектүү көчмөндөр көчтү сулуу кызга баштапканын жазат [2]. Ал эми кыргыздар арасында кыздын көч башында кетиши, кандайдыр бир себептер менен өтө эрте унутула баштаган. Буга карабай эл арасында бул боюнча азыноолак болсо да маалыматтар кездешет. Мисалы эл арасындагы бир кошокто кызын күйөөгө узатып жаткан эне мындай деп кызына насаат айтат:

Келенгир чачпак кең ташта да,
Кер жорго минип көч башта, балам.
Субагай чачпак суй ташта да,
Сур жорго минип көч башта, балам.

Патриархат түзүлүшкө ээ болгон кыргыздар арасында «көчтү аялдын башташы мүмкүн эмес» деген пикир күчтүү болуп кетиши мүмкүн. Бирок көч ичинде негизинен аялдар, кыздар, келиндер жана жашы улгайган эркектер гана болгонун эске алуу абзел. Себеби, көчтүн негизги бөлүгү пассивдүү бөлүк болгон. Анда “буйлалаган төөсү менен жай жүргөн”, “таңгак-таңгак жүк артынган өгүз аттары бар”, “бала-чака өнөргөн” кыз кыркын, байбиче-токолдор жана кары-картандар гана болгон. Көчтүн өзүн негизинен аялдар түзүп турган. Ошол себептен көчтүн негизи бөлүгү коргоого муктаж, кароого кайтарууга алынышы керек болгон пассивдүү бөлүк болгон. Ал эми көчтүн активдүү бөлүгү эркектерден турган. Алар эч качан көч ичинде аялдар менен кошо жүргөн эмес. Тактап айтканда, көч башталганда эркектер эки топко бөлүнгөн, биринчи топ, негизинен ак сакал, аттуу баштуу кишилер, үй ээси жана жигиттери көчтөн алдыга кетип, көчтүн тыныгуусуна ылайык жерлерди байкап, журтка да көчтөн мурун барган. Ал эми, алибеттүү жаш жигиттер (болжолдуу 20-40 жаш арасы) көчтү кайтарып көчтүн тегеретесинде кетишкен. Алар көч ичиндеги

аялдардан бетер үлдүрөбөй, чапчаң ат минип, шыма-ланып оогон жүктөрдү таңып, көчтүн кыйын иштерин аткарып жүрүп отурушкан. Айрыкча көчтү тегеректеп кележаткан жаш эркектер, жаа атып, көч айланасында жорго салдырышып, ырга шыктуулары көч ичиндеги кыздар менен алым-сабак ыр айтышып, кээбири жол бою куш учуруп, аң уулап, өнөр, оюн көргөзүп барышкан. Кол арага жарап өзүн жигит катары көргөн эркек үчүн көчтүн ичинде кетүү (улгайгандарды кошпогондо) уят иш болгон [3].

Көчүп келген айылдар жайлоого келгенде туш келди боз үй тикпей, ар ким өз журтуна конгон жана баары өз ирети, тартиби менен болгон. Ар бир айыл жайлоодогу өз жайгашуу тартибин сактаган. Мисалы, бир чакан өрөөндөгү айылдар бири-бирин ээрчий көчкөн жана «мурунку көч кайда барса, кийинки көч ошол тарапка барат» дегендей, жайлоодо негизинен бири-бирине коңшу жайгашкан. Буга *аймакташа жайгашуу* деп да айтышкан. Аймакташа жайгашууда суунун боюна же булактын көзүнө жакын отуруу-бул жайгашуунун эң негизги эрежеси болгон. Суусу жок жерге кыргыз көчүп барган эмес. Жайлоо менен кыштоо арасы көчтөрүн да сууга карап багытташкан. Ошондуктан эл арасындагы «*Суу башы сайын үйү бар! Үй башы сайын бийи бар!*» деп жөн жеринен айтылбаган. Суу башына келген кезде эң жогору жана кооз жерине айылдын башчысы, бийи же байы конгон. Ал байбичеси, токолу, мейман үйү, ашкана, ж. б. болуп, 8-15 тин арасында боз үй тигилип, чакан кичине айыл болгон. Андан төмөндө орто чарба, андан ылдыйда кедей-кембагал үй-бүлөлөр конушкан.

Конгондон кийинки *боз үйдүн ички көрүнүшүн* карай турган болсок, боз үйдүн ички түзүлүшү *төр, босого, эр жак* жана *эпчи жак* деген төрт негизги бөлүккө же мейкиндикке бөлүнгөн. Ар бөлүктү өзгөчө кылып турган негизги буюмдар, алардын боз үйдүн ичиндеги маани-маңызы баары бири бирине ширелишкен. Мисалга алсак, *бакан*-бул боз үйдө эпчи же башкача айтканда аял жакта орун алган жана ага баштык, кургатылган эт ж. б. илинип, күнүмдүк жашоодо колдонулган. Бирок бакандын эң негизги функцияларынын бири көчмөн дүйнөдө аялдын төрөтүнө жардам берген. Толгоосу кармаган аял баканды кучактап төрөгөн. Бакандын чындыгында эле кыргыз көчмөн түшүнүгүндө өзгөчө орду болсо керек. Бул өзгөчөлүгү, балким бакандын бир аты болгон *ала бакан* термининин, анын алалыгын же түспөлүн көрсөткөнү эмес, *ала* же *алал*, *адал* (арап: *халал*) деген исламдык түшүнүктөн улам айтылып калышы да ыктымал [4]. Манас эпосунда Манас төрөлөөрдө «*Ак боз бээ союлду, алтындан бакан коюлду*» деген саптар да бакандын кандайдыр бир төрөтүү процессинде сөзсүз толгоосу кармаган аялдын жанында туруусу керек болгон бир шайман катары берилиши да буга мисал. Ал тургай, 1950-жылдарда кыргыз айылдарынын бириндеги там үйдө бир аял толготуп көпкө төрөй албаганда туугандары бакан таап келип, үй ичине орноткону тууралуу эл

ичиндеги сөздөр, бакандын кыргыз көчмөндөрүнүн ишеним менен караган бир буюму экендигин көргөзөт.

Ошол эле *эпчи* деп аталган боз үй ичиндеги аял жакка таандык болгон дагы бир буюм - *көшөгө* болгон. Көшөгө азыркы күндө жаңы үйлөнгөндөрдүн жаткан жери деп билинет. Бирок жашы улуулардын айтканы боюнча, көшөгө илгери кыргыз боз үйдө жашаган кезде “бойго жеткен кыздын” жана “жаңы турмуш курган эки жаштын” жаткан жери болгон. Бой мүчөсү келишкен, бойго жеткен жаш кыздын үйдөгү уктаган жери, боз үйдүн «бир бурчунда» парда же көшөгө менен тосулуп турган. Көшөгө деген сөз өзү түрк тилиндеги «*көше*» же «*бурч*» деген сөздөн келет. Ал эми союз учурунда көп бөлмөлүү үй салуу күчөп, кыздар көшөгөгө эмес, өзүнчө бөлмөгө жатып, бойго жеткен жаш кыздын көшөгөгө жатышы тез эле унутулган. Тек гана жаңы турмуш кургандар көшөгөгө жатаары эл арасында сакталып калган.

Боз үйдүн ички көрүнүшүндө, көңүл бураарлык дагы бир жагдай, патриархат үй-бүлө түзүлүшүнө ээ болгон кыргыздардын үй ичиндеги отуруу же орун алуу тартибин айтса болот. *Төрдүн эң төбөсү* деп аталган төрдүн эң сыйлуу жерине үйдөгүлөрдүн эң кадырлуусу жана улуусу отурат. Андан жашыраак эркектер жашка жараша *эр жак* тарапты көздөй босогого чейин уй мүйүз тарта отурушат. Бул отуруу тартиби, патриархаттык түзүлүштөгү кишилердин үй ичиндеги иерархиялык отуруу тартибин көргөзөт. Ошол эле учурда матриархаттык мамилени жана түшүнүктү төрдүн жарымы, кээде өтө сыйлуу аял болсо төрдүн көпчүлүк бөлүгү аял тарапка тийип, алар да жашына жараша *эпчи* тарап аркылуу босогоду көздөй уй мүйүз тарта отурушу көргөзөт. Аялдар кыргыз көчмөн турмушунда бийлик кылган эмес, бирок, үйдөгү төр, аял жана эркекке тең бөлүнгөн. Кыргыздагы *ат тергөө адаты* да ушул бозүй ичинде эркек аял өз өзүнчө отурушу, эп аталган кыргыз көчмөндөрүнүн башка бир салты да өтө кызык учурларды жана коомдук кээ бир өзгөрүүлөрдү пайда кылган кубулуш. Атты кыргызда көбүнчө келиндер тергейт. Өзүнөн улуу кишилерди, кайнагаларын жана кээ бир кичүү кайнилерин атынан айтпай такма ат берип, «*аке, аба, кичине бала чоң мурут аке, жылкычы аке*» деген сымал ат тергөөлөр эл арасында көп кезигет. Бирок биздин талаа изилдөөсү учурунда жыйналган маалыматтар боюнча, бул ат тергөө адаты тарыхый бурулуштарга себеп боло алат. Тактап айтканда Ак Талаа районунун Куртка айылындагы уруктар арасындагы Арык бала деген урукту, айылдын келиндери тергеп, атынан айтпай «арыкты»-«аркыл», ал эми «баланы»-«уул» деп тергеп, Арык бала эмес *Аркыл уулу* деп өзгөртүп алышкан. Натыйжада, азыркы күндө жашы улуулар ал уруктун чыныгы аты Арык бала экенин билешсе да көп унчукпайт. Жаштар болсо, Арык бала менен Аркыл уулу экөө тең туура деп ойлошот. Бирок келиндердин тергегенинен улам, арык балага жаңы Аркыл уулу деген аттын берилгенин

көпчүлүгү байкашпайт. Ал эми, бул жагдайдын эң кызык жери, дагы бир 15-20 жылдан соң Арык бала аты өчүп, келиндердин тергөөсү менен жаңы чыккан Аркыл уулу деген ат биротоло калып калышы толук мүмкүн. Демек, айылдагы жеңелер менен келиндер, казан-аяктан чыкпаса да, кылымдар бою сакталып келген бир уруктун атын акырын гана өзгөртүп коюшат.

Келиндер тууралуу сөздү улай, Кыргызга таандык дагы бир салтты үйлөнүүгө байланышкан дагы бир кызык учурду, же кыргыз көчмөндөрү арасында негизинен жаш жубайлардын алгачкы түнү кыздын атасынын айылында б. а. кыздын өз үйүндө болгонун айтса болот. Буга биринчиден, бүгүнкү күндө КУИАнын Кол жазмалар фондунда сакталып турган С. Табышалиев, А. Өмүрзаков сыяктуу тарыхчы, этнографтардын 1946-жылдары талаа изилдөөлөрүндө чогултулган материалдары күбө. Этнограф М. Айтбаев да өз эмгегинин биринде бул маселе боюнча кеңири талкуусун берет. Ал эми күйөө бала менен кыздын жолукчу түнүндө жасалган *төшөк салаар, эшик ачаар, кыз жаткыраар жана бут көтөрөөр* деп аталган ырым-жырымдар да кыздын өз жеңелери тарабынан, өз айылында жасалганын көргөзөт. Бул адатты ирээти менен баштай турган болсок, ошол эле талаа изилдөөлөрүндө чогултулган материалдарга таянсак, кызды түн ортосунда алып келген жеңе үй ичинде күтүп отурган күйөө балага: *«Бя күйөө бала, эшик ачаарың барбы? Же кызыбызды кайра алып кетелиби?»*, -деп кайрылган. Той бүткөн күндүн эртеси, куда-сөөк келинин алып кайтууга мезгил келген кезде кыздын энеси, жеңелери жана синдилери чогулуп, кошок кошуп узатат. Ошол кезде кыздын беш көкүл чачы жазылып, эки өрүм кылып өрүлөт. Бул жөн гана кыздын чачын ирээттеп кайра

өрүп коюу эмес, кандайдыр бир илгертен бери келе жаткан салттык түшүнүктүн айкын чагылдырылышы. Беш көкүл чачтын жазылышы, кыздын кыз экендигин билдирген, чөйрөсүнө кыз катары тааныткан кыздык доорунун бүтүшү, ал эми эки өрүм, мындан ары чачынын беш көкүл эмес, *жуп* экенин билгизген өрүмгө өткөнүн билдирет [5]. Ошол эле мезгилде кыздын шөкүлөсү чечилип, үй-бүлөлүү аялдар кийүүчү элечек кийгизилет. Бул ырым-жырымдар албетте үйлөнүү салтын кооздогон же көркөмдөгөн салттар эмес, кыз үчүн *доор алмашууну* ачык көргөзгөн түшүнүктөр.

Литература:

1. Хлудов, Г. «Перекочевка богатого аула», *Казахстан в творчестве художников XIX века*, Алматы 2005.
2. Йалман, Али Рыза, *Женупта Түркмен оймаклары*, (даярдаган Сабахат Эмир), I, Анкара 1993
3. Исаков, Б. “Салттуу көч: XX- кылымдын башы Кыргыз жана Анадолу көчмөндөрү мисалында”, *Манас социалдык изилдөөлөр журналы*, 5/1, 2016.
4. Исаков, Б. “Кыргыз көчмөндөрүндө дин жана башка ишенимдер (этнографиялык анализ)”, *Түрк Маданий Борбору*, Стамбул 2011.

Түшүндүрмөлөр

Күйөөгө тийбей үйдө отуруп калган кыздарга *«кара далы»* деген такма аттын келип чыгышын карап көрсөк, эл арасында өтө кызыктуу маалыматтар бар. Бул жерде кыздын *«кара далы»* деп аталышында анын чачынын таасири бар. Илгери кыздар чачтарын беш көкүл, кырк көкүл кылып өрүп аркасына тыштап койгон. Ал эми көпкө күйөө албаган кыздын кырк көкүл чачы узаргандан узарып, капкара кылып далысын эле эмес бүт аркасын жаап калган. Ошол себептен, кошуна-колондор, келген-кеткендер далысын бүт бойдон карарган чачы жаап калган кызды *«кара далы»* деп аташкан.

Рецензент. т.и.к. и.о доцент Роза Абдыкулова